

הצתת אליתא

א. פתיחה

ב. מחלוקת לשונית

ג. מחלוקת בסוגי העצים

ד. הצתת אליתא

א. פתיחה¹

במשנה הבאה מובאת מחלוקת עמומה בין תנא קמא לרבי עקיבא:

... ירד והצית את האש באליתות. רבי עקיבא אומר: בחריות. (פרה פ"ג מ"ט)

הפרק השלישי במסכת פרה מתאר את תהליך שריפת הפרה. לאחר שמביאים את הפרה לגת שבה שורפים אותה, יש להצית את האש. בנקודה זו נחלקו התנאים. אלא שלא כל כך ברור במה במדיוק נחלקו. הפרשנים מיעטו להתייחס למחלוקת, ונראה שניתן לדלות בדבריהם שני כיוונים להסברה. אנו נפרוש אותם, ולאחר מכן ננסה להעלות אפשרות שלישית.

ב. מחלוקת לשונית

אפשרות ראשונה עולה, כמדומה, מפירושו של רב האי גאון. נציין שרב האי גאון לא מנסה לבאר את המחלוקת באופן ישיר. אולם נראה מדבריו, שהוא הבין אותה כמחלוקת לשונית גרידא. מכל מקום, גם אם אין זו כוונתו של רב האי גאון, אפשר להעלות את האפשרות הזו סביב המחלוקת במשנה.

ראשית, מסביר רב האי גאון את המונח "אליתות":

באלתות - פי' עצים קטנים, כדכתיב: "משני זנבות האודים", ואליה הוא זנב. ובאותן הזנבים שהן אליתות מציתים בו את האורות בקורות, כאותה ששנינו לענין מערכה - וריוח היה בין הגיזרין שהיו מציתין את האליה.

(רב האי גאון, פרה פ"ג מ"ט)

הזיהוי הלשוני שעושה רב האי גאון מהווה בסיס לביאוריהם של רוב מפרשי המשנה המאוחרים יותר. האליה, כך קובע רב האי גאון, היא זנב. מאחר שזנב הוא כינוי

1 אני מודה לירון רלוי על העיון המשותף בסוגייה זו.

מקובל לאודים עשנים של עצים שבערו, הרי שגם אליה (או אליתא) יכולה לשמש ככינוי לכך.² אליה, אם כך, היא עץ קטן – זנב אוד עשן.

עתה ממשיך רב האי גאון, ומסביר גם את דברי רבי עקיבא:

בחריות – פ"י אראתא ממש בלשון רבנן. (רב האי גאון, שם)

כידוע, בתקופת המשנה ולאחריה חל ערעור נרחב של העיצורים הגרוניים בעברית.³ היקף ערעור העיצורים הגרוניים שונה בין בבל לבין ארץ ישראל, ובבבל – בתקופת רב האי גאון – היה לתופעה היקף נרחב ביותר. על רקע זה מבין רב האי גאון ש"חריות" (או חרותא, בחלופה הארמית) היא אראתא. מכאן כבר קל לראות כיצד זיהה רב האי גאון את האליתא עם האראתא.

במילים אחרות – לפי רב האי גאון אין מחלוקת הלכתית בין תנא קמא לרבי עקיבא. המחלוקת היא מחלוקת לשונית גרידא. האם להשתמש בלישנא דקרא ולומר 'אליתא', או שמא להשתמש בלישנא דרבנן ולגרוס 'אראתא'. שתי המילים מביעות רעיון זהה, ורק התצורה הלשונית מפרידה ביניהן.

כאמור, לא נאמר במפורש אצל רב האי גאון שזהו הפירוש למחלוקת. אולם הדגש שלו – "ממש בלשון רבנן" – מעיד על כך שזהו האופן בו הוא פירש את מחלוקת התנאים.⁴ פירוש שכזה איננו מופרך, והוא מצוי בכמה וכמה משניות. למעשה, אפילו במסכת פרה עצמה אנו מוצאים מחלוקת שכזו:

2 רב האי גאון מצטט את המשנה בתמיד פ"ב מ"ד. לפי הגירסה שלנו נאמר במשנה 'שהיו מציתין את האליתא משם', ואילו לפי נוסחו של רב האי גאון בפירושו למסכת פרה נאמר שם 'שהיו מציתין את האליה'. ייתכן שאין זו גירסה שונה, אלא רק ציטוט חופשי של רב האי גאון. אולם ייתכן שזו הייתה גירסתו, ואז ברור שהאליה והאליתא היינו הך הם.

3 למעשה, שורשים לדבר כבר בעברית המקראית. דוגמה בולטת היא הפסוק בדברי הימים א ד' כ, שבו נאמר – 'ובני שימון אמנון ורנה...'. הכתיב 'שימון' (תמורת השם שמעון) מרשים ביותר, והוא מעיד על התופעה באופן יפה. אפשר שגם המילה 'זרת' טומנת בחובה תופעה דומה, אם אכן מקורה בצורה 'זערת' [לאפשרות זו רומז משה בר אשר, מחקרים בלשון חכמים, מוסד ביאליק, ירושלים (תשס"ט) בכרך א', עמוד 8 הערה 23]. קיימות דוגמאות נוספות ביחס לשאר העיצורים הגרוניים. על התרחבותה של התופעה בלשון חז"ל יש לנו עדויות מפורשות בגמרא עצמה (הן בתלמוד הבבלי והן בירושלמי). דוגמה בולטת היא הסיפור בעירובין נג ע"ב על ההוא בר גלילא.

4 במילים אחרות, רב האי גאון רואה במחלוקת התנאים שבמשנה ביטוי להבדל בין שימוש בלשון המקרא לבין שימוש בלשון חכמים. מצינו בחולין קלז ע"ב מחלוקת דומה (אך שם, בין האמוראים). נדגיש – הביטוי 'לשון רבנן' בפיו של רב האי גאון מתפרש לפי הצעתנו ככינוי כללי ללשון חכמים (ולא ללשונו של תנא קמא, ה'רבנן' שבמשנה הספציפית שלנו)

הצתת אליתא

היו בה שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומא אחת – פסולה, רבי יהודה אומר
אפילו בתוך כוס אחד... (פרה פ"ב מ"ה)

מחלוקת זו נשמעת כמחלוקת הלכתית לחלוטין, בדומה לאלפי מחלוקות אחרות שמוצאים במשנה.⁵ אולם פרשני המשנה מציעים (לאור התוספתא) שמדובר במחלוקת לשונית גרידא.⁶ לאותו עניין שמכנה תנא קמא 'גומא', קורא רבי יהודה 'כוס'.

ראוי לציין בהקשר זה שאת הביטוי השגור 'פלוני אומר' ניתן לפרש בשני אופנים. ברוב המקומות הכוונה היא לכך שזו דעתו של פלוני, כך פלוני חושב. אולם אפשר לפרש גם באופן מילולי – פלוני מדקלם. משמע, כאשר תנא קמא שונה את המשנה, הוא אומר אליתות, ואילו רבי עקיבא (בצטטו את אותה הלכה בדיוק) אומר חריות. שניהם מתכוונים לאותו דבר, אך אומרים זאת במילים אחרות.

ג. מחלוקת בסוגי העצים

כפי שנאמר בפתיחה, מיעטו הפרשנים להתייחס למחלוקת הזו. ה'משנה אחרונה' הוטרה, בכל זאת, מתוכן הדברים. הוא מציע מחלוקת הלכתית, ואת דבריו נבחן בסעיף זה. יש להעיר שבהצעתו קיים קושי מסוים, שעליו נצביע.

כך מבאר המשנה אחרונה:

ונראה דפלוגתייהו הוא דת"ק סבר דהעצים שמצית בהן הן דוקא ממין עצים של שרפתה אלא שהם דקים וקטנים מאותם של שרפתה. וכן משמע ספ"ב דתמיד, דהצתת אליתא דהתם יליף מקרא "וערכו עצים", ודרשי' עצים ע"ג עצים, ומשמע ששניהם הם מין אחד. ור"ע מכשיר בחריות, שאינם ממין המערכה.
(משנה אחרונה, פרה פ"ג מ"ט, ד"ה ר"ע אומר בחריות)

מבחינת תוכן המחלוקת, תנא קמא דורש עצים ממין אלו שניתנים על המערכה של הפרה. במשנה בפרה מבואר שהעצים הללו הם עצי ארזים, אורנים, ברושים ועצי תאנה חלקה.⁷ גם האליתות, לפי תנא קמא, חייבות להיות מן העצים הללו. לעומתו,

5 הרושם הזה מתחזק מכך שרבי יהודה גורס 'אפילו', ונראה – אם כך – שהוא בא להוסיף על דבריו של תנא קמא.

6 בתוספתא (פרה פ"ב מ"ז, מהדורת צוקרמאנדל) נאמר: "היו בה שתי שערות שחורות או לבנות בתוך גומא אחת פסולה, בתוך שתי גומות כשרה. ר' יהודה אומר: אפילו בתוך שתי גומות...". הר"ש (בפירושו למשנה בפרה) מדייק מכאן ש'כוס' ו'גומא' היינו הך, וניסוחו של רבי יהודה במשנה שלנו נבדל מזה של תנא קמא בפרט לשוני ותו לא.

7 פרה פ"ג מ"ח. נראה שהדבר מוסכם על כולם, ורבי עקיבא אינו חולק על כך.

רבי עקיבא מתיר להצית גם בחריות (אלו ענפים של דקל), למרות שאין הם עשויים מאותו עץ שבו שורפים את הפרה.

חשוב להדגיש כאן את הנקודה הבאה. גם במערכת התמיד שבמקדש יש דרישה לעצים מסויימים, אך אין הקבלה מלאה בין מערכת התמיד למערכתה של הפרה. המשנה בתמיד מדברת על מורביות של תאנה, של אגוז ושל עץ שמן.⁸ מכל מקום, הלימוד מן הפסוק מגלה (לדעת המשנה אחרונה) שהאליתות במערכה שבמקדש עשויות מאותם עצים שמהם מורכבת המערכה עצמה. לכן, גם האליתות של תנא קמא במשנה בפרה צריכות להתאים לעצי המערכה של הפרה.

קושי קל בהצעתו של ה'משנה אחרונה' עולה מכך שבשום מקום לא מתבארת הדרישה ההלכתית שהוא מציע. נכון, שכל הסבר במשנה בפרה ייתקל במידה כלשהי בקושי הזה (סך הכל, המחלוקת כאן עמומה מעט, ולא נאמר מה עומד מאחוריה). אולם ל'משנה אחרונה' הקושי מעיק קצת יותר, שכן – לדעתו, הלכה זו קיימת גם במערכת המקדש, ולא מצינו שום מקום שעניין זה מבואר בו.

אולם קיים קושי משמעותי יותר בהצעתו של ה'משנה אחרונה'. לפי דבריו, לא בא רבי עקיבא לחלוק, אלא להוסיף. ברור לכול שאפשר להצית את האש באליתות, ואולי אפילו עדיף לעשות כך. רבי עקיבא מוסיף ואומר שאם רוצים – אפשר גם בחריות (שאינן ממין המערכה). אלא שאם זו אכן המחלוקת, היינו מצפים לניסוח שונה. היינו אמורים לגרוס: 'רבי עקיבא אומר אף בחריות'.

חשוב להעיר שהניסוח הזה של 'אף' איננו זר למשנה.⁹ לכן, מוזר מאוד יהיה להניח שרבי עקיבא לא בא לחלוק אלא להוסיף, והמשנה נמנעה משימוש בניסוח של 'אף' שמעיד על כך. על רקע הקשיים הללו, ננסה להציע אפשרות אחרת בהבנת מחלוקת התנאים במשנה.

ד. הצתת אליתא

כדי להעמיד הבנה חדשה במחלוקת, עלינו לעיין בעצם המושג של הצתת אליתא. מושג זה מופיע כמה פעמים במשניות, והוא נידון בגמרא במסכת יומא. אנו מוצאים אותו, קודם כל, במשנה הבאה במסכת תמיד:

8 תמיד פ"ב מ"ג. עם זאת, המשנה אומרת שכל העצים כשרים למערכה (חוץ משל זית וגפן), אלא שרגילים דווקא בעצים הללו.

9 שוב, הניסוח מופיע גם במשניות של מסכת פרה עצמה. השווה, למשל, את המשנה בפרה פ"א מ"א לניסוח של המחלוקת המקבילה בפרה פ"א מ"ב.

הצתת אליתא

סידר המערכה גדולה מזרחה... ורוח היה בין הגזרים, שהיו מציתין את האליתא
משם... (תמיד פ"ב מ"ד)

רש"י במסכת יומא מסביר לנו מהי הצתת האליתא:

הצתת קיסמים דקים, אם הוצרך להצית על המזבח באחת מן המערכות, כגון
שקרבה מערכה לכלות, שנשרפה כל המדורה.
(יומא כד ע"ב, רש"י ד"ה הצתת אליתא)

לפי דברי רש"י, הצתת אליתא היא מעין הצתת גפרור. בפירושו של רש"י יש כמה
קשיים, מבחינת הסוגייה במסכת יומא. אולם גם אם מתעלמים ממנה, קיימת תמיהה
מסויימת כלפי המשנה במסכת תמיד. במשנה נאמר שהיה ריווח בין הגזרים, על מנת
לאפשר את הצתת אותם קיסמים דקים. אולם מדוע נחוץ ריווח? כמובן, אין זו קושייה
ישירה על הסברו של רש"י. מכל מקום, כדאי לשים לב לנקודה זו, ואנו נחזור אליה
להלן.

באותה סוגייה שבה מתייחס רש"י להצתת אליתא, נאמר בגמרא שהצתתה של
האליתא היא בגדר 'עבודה'. לפי דברי רש"י, ייתכן מצב שבו כמה וכמה שנים כלל לא
מציתים שום אליתא. הצתת אליתא, לדעת רש"י, מתרחשת רק אם אירעה תקלה –
אם הוצרך להצית אש באחת מן המערכות. כלומר, אם יקפידו הכהנים על כך שאף
מערכה לא תכלה, לא יהיה צורך בהצתת אליתא. קצת קשה להבין, לאור זאת, את
הקביעה של הגמרא שהצתת אליתא היא עבודה.

יתר על כן, הגמרא לומדת את הדין הבא ביחס להצתת אליתא:

... והתניא: "ונתנו בני אהרן הכהן אש על המזבח וערכו עצים על האש" – לימד על
הצתת אליתא שלא תהא אלא ככהן כשר ובכלי שרת... (יומא כד ע"ב)

מה פשר הדרישה של 'כלי שרת', לפי רש"י? הרי הצתת אליתא היא הצתתה של קיסמי
עץ דקים, ואלו וודאי אינם כלי שרת! רש"י על אתר מתייחס למילים הללו, ומפרש
אותם בבגדי כהונה:

שיהא לובש בגדי כהונה – ארבעה אם כהן הדיוט הוא, ואם כהן גדול הוא שמונה...
(יומא כד ע"ב, רש"י ד"ה ובכלי שרת)

אולם אין זה השימוש המקובל בביטוי 'כלי שרת'. נראה, שאילו הייתה כוונת הגמרא
לבגדי כהונה, היה עליה לומר זאת באופן פחות עמום. יש לנו, אם כך, מספר קשיים
בהבנה של רש"י סביב המונח 'הצתת אליתא'. קושי נוסף עולה מן הסוגייה בשלהי
הפרק הרביעי במסכת יומא, אלא שמשם גם ניתן לדלות הבנה מחודשת במושג הצתת
אליתא, הבנה שתשיב את הקשיים הללו.

גם בפרק זה מביאה הגמרא את אותו לימוד שציטטנו לעיל, את הפסוק שממנו מסיק רבי יהודה שהצתת אליתא היא דווקא בכהן כשר ובכלי שרת. רבי שמעון חולק על הלימוד של רבי יהודה. אין הוא מתנגד לעצם ההלכה הנלמדת, אלא חולק על הפרשנות של הפסוק. לטענתו של רבי שמעון, העובדה שהצתת אליתא נעשית דווקא בכהן, איננה זקוקה לפסוק:

... אמר לו ר' שמעון: וכי תעלה על דעתך שזר קרב לגבי מזבח? אלא לימד על הצתת אליתא שלא תהא אלא בראשו של מזבח... (יומא מה ע"א)

נשים לב, בפסוק נאמר: "ונתנו בני אהרן הכהן אש על המזבח". רבי שמעון לומד זאת באופן מילולי. בני אהרן הכהן צריכים לעסוק בהצתת אליתא, כאשר הם נמצאים – פיסית – על המזבח. מכאן ואילך כבר אין צורך ללמוד במיוחד על פסולו של זר. הרי הפסוק מלמד שעבודה זו נעשית על המזבח, ואם כך – זר איננו יכול להתקרב לשם כלל וכלל.¹⁰

רבי יהודה מגיב לדבריו של רבי שמעון, באופן הבא:

... ורבי יהודה – אי מהתם, הוה אמינא קאי ארעא ועביד במפוחא... (יומא שם)

כלומר, אלמלא הלימוד של כהנים וכלי שרת, היינו יכולים לדחות את מסקנתו של רבי שמעון. סוף סוף, אפשר להתקין מפוח, להעמיד אותו במרחק מספיק מן המזבח, ולאפשר לזר להצית את המערכה בעזרתו. אולם אם הצתת אליתא היא הדלקת קיסמים דקים, כיצד תתקיים עבודה זו באמצעות מפוח?

אנו רוצים להציע הבנה שונה לחלוטין במושג 'הצתת אליתא'. לפי הבנה זו, הצתת אליתא היא נפנוף אוויר אל תוך גחלי המערכה. נפנוף זה כלפי הגחלים הלוחשות, מצית בהן את האש מחדש. בכך מתקיים הרעיון של 'אש תמיד' שצריכה להיות במזבח. הצתת האש מחדש בכל יום ויום, נמשכת משיירי המערכה של היום הקודם. זהו עוד פן ברעיון של 'אש תמיד תוקד על המזבח'.

דברים אלו מסבירים באופן בהיר את ההוה-אמינא של רבי יהודה. רבי שמעון טען שהכהן עומד בראש המזבח, ומנפנף כלפי גחלי המערכה. זוהי הצתת האליתא, ואם כך – אומר רבי שמעון – זר מנוע מלעשות זאת. אולם רבי יהודה משיב לו שאילו רק המכשול הטכני הזה היה עומד בפנינו, היינו יכולים להתגבר עליו. הזר היה יכול 'לנפנף' אוויר על הגחלים בעזרת מפוח, מן הקרקע.

10 ההיסק מן הנימוק 'וכי תעלה על דעתך שזר קרב אצל מזבח' מופיע בעוד מספר מקומות בתלמוד. ראה זבחים סה ע"א ביחס למליקה, מנחות כ ע"א ביחס למליחה, וזבחים יד ע"ב תוספות ד"ה והרי לגבי שני גזרי עצים.

הצתת אליתא

עכשיו גם מובנת הגמרא בדף כד ע"ב, ודרישתה שהצתת האליתא תבצע בכלי שרת. לפי ההסבר שהצענו – כלי שרת כפשוטו. כלומר, אין מנפנפים בכל הבא ליד, אלא משתמשים באחד מכלי השרת שבמקדש (היות שהצתת אליתא, כפי שלומדים מן הפסוק, היא עבודה של ממש).

לבסוף, גם המשנה בתמיד מוארת מעתה באור חדש. המשנה מדברת על ריווח שהיה בין הגזרים, כדי שיהיה אפשר להצית משם את האליתא. אכן, כדי שהאוויר יחדור ביתר יעילות לתוככי המערכה, מסדרים ריווח בין העצים. הכהן המשיב את האוויר מכוון אותו לתוך הריווח הזה, וזוהי הצתת האליתא.

למדנו מכל הדיון הזה יסוד חשוב. אם נעזרים בפעולה של הצתת אליתא, יש בכך קיום של פן התמידות באש המערכה. העובדה שממשיכים את האש של אתמול מתוך נפנוף בגחלים שנשארו היום, יוצרת את היסוד ההלכתי הזה.

מכאן נוכל לחזור למחלוקת במשנה שלנו. לטענתנו, קיים ויכוח עקרוני ועמוק בין תנא קמא לרבי עקיבא. תנא קמא מדגיש את המימד הקורבני שבפרה אדומה, ואילו רבי עקיבא משתדל להתרחק ככל שאפשר מתפיסה זו. הפרט שבו משתקפת המחלוקת הוא הצתת האליתא.

לדעת תנא קמא, היסוד הקרבני של הפרה האדומה¹¹ בא לידי ביטוי בכך שהאש של מערכתה היא המשך של אש המערכה במקדש. לוקחים אליתות מן המערכה, ומתוכן ממשיכים את האש למערכתה של הפרה האדומה. בכך יוצרים, בזעיר אנפין, צד שבו הפרה כאילו נשרפת על אותה אש תמיד של המערכה. רבי עקיבא מתנגד בתוקף לכך, על כל המשמעויות הנלוות. לפיכך, הוא דורש להצית את האש בחריות, אלו ענפי דקל שוודאי לא הגיעו מן המערכה של התמיד, זאת על בסיס המשנה בתמיד פ"ב מ"ג.

11 כמובן, אפשר לצרף לכאן את פירושו של רב האי גאון ולפיה האליתות הן קיסמים דקים. מכל מקום, העניין המרכזי הוא הסבר המחלוקת על רקע פער הלכתי של ממש, ולפי פירושו של רב האי גאון אין כאן אלא עניין לשוני והתנאים לא נחלקו להלכה.